

Vejen til velstand
– marked, stat og utopi

Per Boje

Vejen til velstand – marked, stat og utopi

Om dansk kapitalismes mange former
gennem 300 år

Tiden 1730-1850

*University of Southern Denmark Studies in
History and Social Sciences vol. 476*

© Per Boje og Syddansk Universitetsforlag 2014

Sats og omslag: Donald Jensen, Unisats ApS

Tryk: Narayana Press

Billedredaktion: Kristine Rex

Omslagsbillede: N.J. Bredal: Den Kgl. Grønlandske Handels Plads, Christianshavn, 1810

Københavns Museum

ISBN 978-87-7674-713-8

Udgivet med støtte fra:

Det Humanistiske Fakultet, Syddansk Universitet

VELUX FONDEN

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller anden mangfoldiggørelse
af denne bog er kun tilladt med forlagets tilladelse eller ifølge
overenskomst med Copy-Dan

Syddansk Universitetsforlag

Campusvej 55

5230 Odense M

www.universitypress.dk

Indhold

Forord	9
Kapitel 1	
Vejen til velstand – marked, stat og utopi	11
Velstand	11
Et bud på vejen til velstand	13
Markedsøkonomi – og arbejdsdeling	18
Kapitalismens dynamik – entreprenuren	23
Markedsøkonomiens ineffektivitet	26
Flere veje til velstand – bud på den danske vej	28
Velstand: hvordan og hvorfor – En fortælling om vejen til velstand gennem 300 år	32
Kapitel 2	
Enevældens erhvervspolitik i lyset fra verdensøkonomiens centrum	51
Danmark nær verdensøkonomiens centrum	51
Danmark under enevælden – en moderne magtstat på vej mod åbenhed	61
Enevælden: forvalter af et imperium med en aktiv erhvervspolitik	66
Kapitel 3	
Udbygning af samfundets infrastruktur	79
Transport	80
Kommunikation	90
Den pragmatiske enevælde i samspil med privat kapital	94
Et stabilt pengevesen og smidigt kreditsystem	95
Aktieselskaber – vejen til en mere demokratisk kapitalisme?	108
Læring, ny viden og sundhed	112

Kapitel 4	
Landbrug: storvirksomheder og koncentreret ejerskab under pres	123
Landbrug: landets hovederhverv	123
Landbrugets storvirksomheder	124
Reduktion af storvirksomhederne – fæstegårdes overgang til selveje	145
Import og spredning af ny viden	148
Reformer fastholdt under den sene enevælde	152
Kapitel 5	
Handels- og rederivirksomheder: omsætning med byboere, landbrugere og udland	155
Handelsvirksomhedernes bidrag til den økonomiske vækst	155
Handel med byboere	157
Handel knyttet til landbruget	159
Handel med udlandet	163
Københavnsk storhandel og international rederivirksomhed	168
Sukker – en ny forbrugsvare for de mange	171
Asiatisk handel med masseforbrugsvarer	182
Øget konkurrence i udenrigshandelen	196
Fortsat dansk deltagelse i den internationale arbejdsdeling under den sene enevælde	198

Kapitel 6	
Industri: eliten og teknikerens drøm	201
Det lavsregulerede håndværk	201
Traditionel produktion for et ukendt marked – hjemmeindustri	204
Ønsket om manufakturer og fabrikker – ny teknologi og stordrift	207
Tekstilindustri fra oven	209
En levedygtig tekstilindustri fra neden	213
Staten og industrielle storvirksomheder	215
Fremstilling af forbrugsvarer til land- og byboere	222
Jernstøberier og maskinfabrikker – med landbruget som storkunde	227
Industri og stat under den sene enevælde	230
Begyndende industrialisering	234
Kapitel 7	
Enevælde og økonomisk vækst	237
Forfaldsmyten	237
Den florissante handelsperiode – hofkapitalisme og svindel	238
Krisear – kreativ destruktion	246
Kontinuitet og markedsøkonomisk vækst i bredden	254
Konklusion	265
En markedsøkonomi i vækst	265
Personlig kapitalisme – markedsorienterede virksomhedsejere på vej	267
Enevælde og markedsøkonomi	269
Litteratur	273
Billedfortegnelse	283

Forord

Danmark er i dag et velstående samfund. Som det første af tre bind giver denne bog et bud på, hvorfor vi i dag er rige, men også på hvorfor vi ikke er rigere opgjort snævert økonomisk. Vor velstand er historisk bestemt gennem et komplekst samspil mellem politik og økonomi, internationalt og nationalt. Danske politiske og økonomiske aktører har gennem et utal af beslutninger påvirket udviklingen af dansk erhvervsliv, men det er sket i et tæt samspil med udviklingen i den internationale økonomi. Den nationale vej til velstand er ikke så national, som megen historieskrivning har en tendens til at gøre den til. Undertegnede har derfor følt behovet for at skrive en ny dansk erhvervshistorie dækkende de sidste 300 år, hvor der trækkes på tidligere forskning, herunder på de senere års stærke vækst i dansk og international erhvervshistorisk forskning. Nye teorier og metoder har resulteret i nye indsigter, der kan være med til at ændre forståelsen af den danske vej til velstand og dermed også være med til at kvalificere debatten om, hvad Danmark skal leve af i fremtiden.

Bogen er resultatet af et projekt, som aldrig var blevet virkeliggjort uden en forskningsbevilling fra VELUX FONDEN tilbage i 2004. Bevillingen gav tid til fordybelse, men som mange andre forskningsprojekter åbnede den samtidig for, at jeg blev involveret i andre projekter. Det har resulteret i, at færdiggørelsen af dette projekt har trukket ud og stadig ikke er færdigt. Det er dog min forventning, at bind 2 og 3 ikke vil være så længe undervejs som bind 1. Forarbejder til disse bind er gjort. Jeg vil gerne takke VELUX FONDEN for bevillingen og for støtte til den store del af publikationsomkostningerne samt Humanioras publikationsudvalg ved Syddansk Universitet for supplerende publikationsstøtte. Kristine Rex takkes for et ihærdigt arbejde med at fremskaffe illustrationer.

Undervejs har jeg haft glæde af samarbejde med kolleger ved de tre erhvervshistoriske centre, der blev etableret i årene omkring år 2000 ved CBS, Aarhus Universitet og Syddansk Universitet. Jeg vil også gerne takke min tidligere kollega Hans Chr. Johansen, der er kommet med konstruktive kommentarer til hele manuskriptet, både i en foreløbig og mere færdig version. Tak til andre kolleger, indenlandske som udenlandske, og til venner og familie, der har ladet mig fortælle om arbejdet, og som med deres spørgsmål har åbnet mine øjne for yderligere refleksioner. At der alligevel fortsat er plads til forbedringer, er alene mit ansvar, hvilket også gælder for egentlige fejl og mangler.

Per Boje
Center for Industri- og Erhvervshistorie,
Syddansk Universitet

Vejen til velstand – marked, stat og utopi

Velstand

Danmark er i begyndelsen af det 21. århundrede et af verdens mest velstående lande. Den sædvanlige målestok herfor, BNP pr. indbygger, placerer Danmark blandt verdens rigeste lande. Danskernes forbrugssammensætning viser, at et stort flertal af danskerne ikke kun har mulighed for at få dækket de basale behov som føde, tøj, transport til arbejde og bolig, men at de også har et stort forbrug på mange forskellige aktiviteter i en fritid, der langt overstiger arbejdstiden. De har ressourcer til at dække et vidt spektrum af behov, herunder omfattende udskiftning af ikke slidte forbrugsvarer for at understrege valg af livsstil og gruppetilhørsforhold. Produktionen er høj – og forbruget ligeså.

Sådan har det ikke altid været. Det store flertal af danskere levede tidligere med begrænsede forbrugsmuligheder, mange i direkte fattigdom.¹ Det samme gjaldt andre landes befolkninger og er alene en påmindelse om den enorme økonomiske vækst, der prægede Europa og USA fra 1700-tallet ind i det 21. århundrede. Denne vækst er i mindre grad kommet den øvrige verden til gode, men den forløb også ganske forskelligt mellem de vestlige lande. Danmark har generelt hørt til de mere velstående lande, men landets relative placering er dog ændret over tid, så vidt de historiske nationalindkomstberegninger står til troende. Afstanden til rige lande som Holland, Storbritannien og USA var betydelig i begyndelsen af 1800-tallet. Danmark indhentede siden de to førstnævnte lande og reducerede afstanden til USA, men andre lande havde i perioder en endnu stærkere vækst end Danmark. Ja, der var perioder som f.eks. i de første knap 15 år efter Anden Verdenskrig, hvor Danmark hørte til blandt de vestlige lande med den laveste økonomiske vækst.

Danmarks skiftende placering i en rangordning af lande efter velstand viser, at velstandsudviklingen som sådan ikke var givet, men at der var faktorer, som fremmede, og andre, som hæmmede udviklingen i de enkelte lande. Det generelle mål for denne fremstilling er at give en tolkning af, hvorfor Danmark udviklede sig til et af verdens mest velstående lande, men også af, hvorfor Danmark i perioder havde vanskeligt ved at følge med udviklingen i andre vestlige lande.

¹ SAH 1972 og 1974 – den seneste reviderede 3. udgave er fra 1983-84 – indeholder det første kvantitativt vel underbyggede bud på Danmarks økonomiske vækst fra begyndelsen af 1700-tallet. Dette værk kan med fordel suppleres af senere værker om Danmarks økonomiske historie, således de fem bind udkommet 1993-2009, jf. NH & BP 2007, OF 1993, OH 1999, HC 1999 og JP 2009 dækkende tilbage fra Middelalderen, og HCJ 1987 dækkende det 20. århundrede samt nyere erhvervshistorier, jf. MJI & SA 2008 og JF 2009 dækkende perioden fra midten af 1800-tallet.

Velstand – en vanskelig størrelse

Der er en omfattende historisk forskningslitteratur, der angiver meget præcise tal for den økonomiske vækst i de enkelte lande, og der er forskere, som med avancerede matematiske modeller vægter de enkelte faktorer betydning for væksten.² Denne litteratur er nyttig til at blive opmærksom på relative forskydninger mellem landene og til at blive erindret om væsentlige faktorer bag væksten; men den skal bruges med mere varsomhed, end det ofte sker. Opgørelser over et samfunds velstand er vanskelige, og baggrunden for vækst er mere kompleks, end de matematiske modeller umiddelbart giver udtryk for, også selv om de er opstillet med stor dygtighed med hensyn til valg af indikatorer for forskellige typer faktorer.

Historiske nationalindkomstberegninger gør det muligt at angive, hvor mange gange større nationalindkomsten pr. indbygger opgjort i faste priser var i begyndelsen af det 21. århundrede end i begyndelsen af 1800-tallet; men forudsætningerne for tallene er så tvivlsomme, at sammenligninger med meget stor tidsafstand ikke giver mening. Datagrundlaget til at beregne samfundets samlede produktionsresultat i begyndelsen af 1800-tallet eller længere tilbage er spinkelt. Hertil kommer en række generelle metodiske problemer knyttet til nationalindkomstberegninger, der principielt skal udtrykke de skabte værdier i samfundet i løbet af et år. Blandt disse kan nævnes spørgsmålet om omfanget af sort økonomi, der varierer over tid og mellem lande. I Danmark fik den f.eks. vanskeligere kår i det 20. århundrede som følge af en større andel lønmodtagere og en mere effektiv skatteligning, men en ikke ubetydelig sort økonomi fortsatte, da incitamentet til at holde aktiviteter uden for myndighedernes kendskab øgedes i takt med en voksende skattebyrde (GVM 2003). Nævnes kan også spørgsmålet om, i hvilken udstrækning ikke-markedsmæssige aktiviteter skal medregnes som bidragende til samfundets værditilvækst og i givet fald til hvilken værdi.

Et omfattende forskningsarbejde har ført til klare definitioner for opgørelserne af samfundets nationalindkomst, men de grundlæggende metodiske problemer ved opgørelserne eksisterer fortsat, og opgørelserne er diskutabile som målestok for et samfunds velstand. Der kan f.eks. argumenteres for, at Danmarks ændrede position fra et land med relativ lav økonomisk vækst i 1950'erne til et land med relativ høj vækst frem til begyndelsen af 1970'erne i nogen grad kan tilskrives, at omsorgsarbejde blev en økonomisk aktivitet ved kvindernes indtog på arbejdsmarkedet muliggjort ved en udbygning af institutionspladser for børn og ældre, at trafikken mellem hjem og arbejde øgedes voldsomt, hvilket indebar øget omsætning yderligere accentueret ved en vækst i antallet af trafikulykker, og at skatteligningen i samme periode effektiviseredes betydeligt ikke mindst i forbindelse med overgangen til kildeskat. Der vil være mange meninger om, hvorvidt disse faktorer bidrog til øget velstand, men det er uomtvisteligt, at de

2 Fremtrædende repræsentanter for de to retninger er henholdsvis Angus Maddison og Jeffrey Williamson.

bidrog til den økonomiske vækst udtrykt i de officielle opgørelser over bruttonationalproduktet.

Disse bemærkninger er ikke en modsigelse af, at udviklingen i et lands bruttonationalprodukt på kort sigt er et rimeligt udtryk for svingninger i et lands velstand og forbrugsmuligheder, herunder nyttigt til sammenligning med andre lande med en lignende samfundsstruktur. Men der er grund til at understrege, at der ikke er tale om identiske størrelser. Dele af nationalproduktet er ikke udtryk for velstand, og velstand vil for mange omfatte komponenter, som nationalproduktet ikke indregner. Mange også blandt økonomer har i de sidste årtier i stigende grad betonet, at det samlede produktionsresultat i mange tilfælde opnås på bekostning af kollektive og individuelle goder, der må opfattes som en del af den samlede velstand. Det gælder f.eks. negativ påvirkning af det fysiske miljø og sundhedstilstanden. Der er tale om samfundsmæssige omkostninger, som ikke indregnes, og som i mange tilfælde først viser sig på langt sigt, men som derfor netop er relevante i en historisk analyse af samfundets velstandsudvikling.

Det langsigtede perspektiv er i fokus for denne fremstilling. Målet er at give en forklaring på den danske velstandsudvikling over knap 300 år. Trenden har været imponerende, men det skal ikke glemmes, at udviklingen har været præget af svingninger med tilbagevendende økonomiske kriser, og at væksten til tider er sket på bekostning af social ansvarlighed og en generel miljømæssig forarmelse. Indikatorerne på øget materiel velstand underbygges af helt nye forbrugsmønstre og en voksende befolkning. Bedre sygdomsbekæmpelse bidrog hertil fra begyndelsen af 1800-tallet i samspil med forbedringer i befolkningens ernæringstilstand i en stor del af perioden. Fra de tidligste målinger i midten af 1800-tallet kan vi se, at danskerne er blevet stadig højere, og fra slutningen af 1800-tallet var der en stadig vækst i den forventede levealder (HCJ 2002). Forklaringen findes i et komplekst net af faktorer, hvis enkelte bidrag ikke meningsfuldt lader sig kvantificere, men som med rimelighed kan analyseres på forskellige niveauer, alle i relation til markedsökonomien og kapitalismens stigende udbredelse eller, som andre ville udtrykke det, fremvæksten af det moderne samfund.

Et bud på vejen til velstand

Den internationale litteratur om transformationen fra det traditionelle til det moderne samfund er omfattende, og de anvendte begreber til at beskrive denne transformation er talrige. Transformationen ses hyppigt beskrevet som en overgang fra et traditionelt bondesamfund til et moderne industri- og videnssamfund. Det er en udviklingsmodel, der kan give indtryk af, at landbruget stod uden for moderniseringsprocessen, hvilket var tilfældet i mange lande, men den passer ikke godt på Danmark, der netop er karakteriseret ved, at landbruget spillede en betydelig rolle i landets moderniseringsproces og var en del af industrialiseringsprocessen.

Som for andre lande indebar moderniseringsprocessen i Danmark skift i beskæftigelsesmæssig vægt fra den primære sektor til den sekundære og tertiære sektor, men det er vigtigt at understrege, at den primære sektor spillede en i sammenligning med andre lande fremtrædende, om end generelt overvurderet, rolle i den danske moderniseringsproces, og at den økonomiske vækst ikke kun fremmedes ved flytning af produktionsressourcer mod nye erhvervssektorer, men også ved modernisering inden for de enkelte sektorer. Alle tre sektorer havde betydning gennem hele perioden, om end deres positive og negative bidrag til velstandsudviklingen var skiftende.

Transformationen kan også ses beskrevet som et skifte i forholdet mellem markedets aktører og det politiske system. Det traditionelle samfund karakteriseres i denne litteratur ved, at markedsøkonomien fungerede som et vedhæng til det politiske system i modsætning til i det moderne samfund, hvor der var en arbejdsdeling mellem markedets aktører og politikere.³ Det er en karakteristisk, der passer på Danmark, hvor enevældens merkantilistiske system indtil slutningen af 1700-tallet havde karakteristika til fælles med det traditionelle samfund, mens det moderne samfunds karakteristika slog igennem fra 1800-tallet og i løbet af 1900-tallet og bl.a. viste sig ved en stigende personel adskillelse mellem politikere og erhvervsfolk. Tolkes modellen, som at indførelsen af demokrati var forudsætningen for indførelsen af det moderne kapitalistiske samfund og en fri markedsøkonomi, holder den imidlertid ikke i Danmarks tilfælde. Markedsøkonomien fremmedes under enevælden, og i det moderne liberale demokrati var der ikke tale om en adskillelse mellem politik og økonomi. Som samfundsforskeren Polanyi tidligt udtrykte det, er markedet altid indlejret i samfundet og tæt sammenvævet med den generelle samfundsudvikling med dens mange forskellige aktører (KP 1944). Det gjaldt også Danmark, hvor det under det liberale demokrati desuden ofte kunne være vanskeligt at vurdere magtforholdet mellem politikere og markedets aktører.

Samspillet mellem politik og økonomi er komplekst, men afgørende for et samfunds modernisering. Et af de seneste forsøg på at give en generel fortolkningsramme for overgangen fra underudviklede til udviklede samfund er fremlagt af den amerikanske økonom Douglass C. North sammen med to kolleger (DCN m.fl. 2006). De beskriver selv deres tolkning som et supplement til andre tolkninger af den samfundsmæssige moderniseringsproces og skal derfor ikke ses i modsætning til disse, men som et forsøg på at forstå processerne bag de seneste århundreders tendens til stigende forskel mellem rige og fattige lande. Jeg ser deres tolkning som en hjælp til at fortolke den udvikling, der bragte Danmark fra at være et fattigt tilbagestående land i begyndelsen af 1700-tallet til i det 21. århundrede at høre til blandt de rigeste lande i verden.

Fortolkningsrammen kan i vid udstrækning ses som en udbygning af Douglass C. Norths arbejder fra slutningen af 1980erne om institutioner og

3 Jf. f.eks. bidrag af Max Weber og Karl Polanyi.

Økonomen Douglass C. North (f. 1920) modtog i 1993 Nobelprisen for sin påpegning af, at et samfunds formelle og uformelle spilleregler er enten fremmende eller hæmmende for, om et samfund opnår vedvarende økonomisk vækst. Ideen om institutioners betydning kan følges tilbage i tid, men har under betegnelsen neoinstitutionalisme fået en opblomstring i kraft af Douglass C. Norths arbejder. En stor del af disse er blevet til i hans fritidshus i skovene ved Lake Michigan.

organisationer (jf. DCN 1990). Ifølge Norths tankegang er det institutionerne, der strukturerer al menneskelig adfærd. Institutionerne opfattes som de formelle og uformelle spilleregler, der åbner muligheder og samtidig også sætter grænser for menneskets handlinger inden for forskellige sfærer som den politiske, økonomiske eller religiøse. Staten har vedtaget en række formelle regler for, hvad vi må og ikke må, men samtidig handler vi også efter, hvorledes vi opfatter en lang række normer og andre uformelle spilleregler. Organisationerne er de enheder, gennem hvilke vi handler og interagerer. Samfundet består således af en lang række organisationer af meget forskellig kompleksitet og med forskellige mål.

Den mest magtfulde og centrale organisation er staten, der som sit hovedmål skal sikre orden. For at sikre politisk stabilitet, begrænse volden og sikre social stabilitet vil staten fastlægge en række spilleregler for samfundets økonomiske aktiviteter, herunder vilkår for fordelingen af samfundets ressourcer. Der er i ethvert samfund et tæt samspil mellem det politiske og økonomiske system. Samfundsmæssig stabilitet forudsætter, at de to systemer er i indbyrdes balance. Det sikres ved, at staten som organisation udgøres af en koalition af magtfulde organisationer og enkeltindivider.

North og hans seneste medforfattere mener at kunne rubricere alle samfund inden for en af tre samfundstyper. Den første samfundstype er det primitive samfund, der nærmest kan betegnes som jæger- og samlersamfund. Dernæst er

der samfundene, der karakteriseres som ”limited access orders”, og som jeg har valgt at betegne som de *begrænset åbne samfund*. Disse samfund løser problemet med at inddæmme volden i samfundet og sikre social stabilitet og orden ved gennem politisk manipulation at skabe udbytte (rents) til organisationer, hvortil der er begrænset adgang. De individer, der har del i sådanne politisk bestemte udbytter, vil have et incitament til at slutte op om regimet. Begrænset åbne samfund er i historisk tid den mest udbredte samfundstype og stadig de hyppigst forekommende samfund.

Den tredje samfundstype, der er vokset frem gennem de seneste omkring 300 år, omfatter samfund, der af North m.fl. betegnes som ”open access orders”, og som jeg har valgt at betegne som *åbne samfund*. I de åbne samfund opretholdes den sociale orden gennem politisk og økonomisk konkurrence snarere end gennem politisk bestemte eller ikke markedsbestemte udbytter. Selv i dag lever kun få samfund op til denne karakteristik; måske et par dusin har udviklede demokratier og markedsøkonomier, og alle hører til blandt verdens mest velstående samfund. Danmark må i dag placeres i denne gruppe af lande.⁴

Forskellen mellem det begrænset åbne og det åbne samfund viser sig bl.a. i antallet af komplekse organisationer. Komplekse organisationer vil typisk bidrage til samfundets økonomiske vækst, da de fremmer interaktion og arbejdsdeling. Antallet af komplekse organisationer vil være ringe i det begrænset åbne samfund, da samfundet sikrer den sociale orden gennem systematisk tildeling af politisk bestemte udbytter. Det sker bl.a. ved at sikre bestemte organisationer markedsmagt og ved at tildele privilegier og fastholde forskelle mellem eliter og andre. Konkret kommer det til udtryk i f.eks. en relativt stærkere beskyttelse af eliternes end andres ejendomsret og i forskellig adgang til offentlige ydelser, begrænset adgang til handel samt i restriktioner for adgangen til en lang række organisationer, det være sig økonomiske, politiske, religiøse, uddannelsesmæssige eller militære organisationer.

Omvendt vil der i det åbne samfund ikke være begrænsninger i antallet af komplekse organisationer, og disse vil ikke besidde særlige privilegier eller i samme grad have begrænsninger for adgangen. Det er North og hans medforfatteres opfattelse, at den lettere adgang til eksisterende organisationer eller til at etablere nye organisationer reducerer eller eliminerer brugen af vold som et middel i den politiske og økonomiske konkurrence og i stedet åbner for

4 Senest kan DA & JAR 2012 ses indeholdende en tolkning af de seneste århundreders velstandsudvikling, der harmonerer med North m.fl. De to forfattere skelner mellem stater henholdsvis med *udbytende institutioner* svarende til North m.fl.'s betegnelse begrænset åbne samfund og med *inkluderende institutioner* svarende til åbne samfund. Fremvæksten af inkluderende institutioner forbindes med fremvæksten af politisk konkurrence mellem flere samfundsgrupper og demokratisering, der ses som forudsætning for, at samfund får del i en generel produktivitetsvækst i kraft af en industrialisering. DA & JAR ser politiske revolutioner som afgørende for udviklingen mod mere inkluderende samfund. The Glorious Revolution i England i slutningen af 1600-tallet gores til den afgørende forklaringsfaktor på, at den første industrielle revolution fandt sted i Storbritannien, og den Franske Revolution i slutningen af 1700-tallet gores til den afgørende forklaringsfaktor på, at stater på det europæiske kontinent udviklede sig mod inkluderende samfund, der dermed blev i stand til også at blive industrialiserede.

konkurrence på andre parametre som priser, kvalitet og for eksempel stemmer. Vigtigt er det også, at den innovative entrepreneur i det åbne samfund vil have mulighed for at gå efter den ekstraordinære profit netop i kraft af den åbne adgang, mens der vil blive lagt hindringer i vejen for hans konkurrence i det begrænset åbne samfund.

North og hans medforfattere diskuterer, hvilke betingelser der skal være til stede, for at et samfund når dørtrinnet til det åbne samfund. Eller med andre ord: hvilke institutionelle ændringer skal der til, for at processen mod det åbne samfund går i gang? Det er en proces, som ikke kan forventes at ske lineært. Forfatterne understreger i den forbindelse, at der vil være tale om en række institutionelle ændringer, som kan være iværksat uden nødvendigvis at have haft det formål, som de siden hen fik som resultat.

Institutionelle ændringer, der fremmer udviklingsprocessen, er ændringer, der letter eliternes indgåelse af upersonlige markedstransaktioner, således at de ikke primært er henvist til at indgå transaktioner med personer, som de på forhånd kender og har tillid til. Dette forudsætter for det første, at der bliver retssikkerhed for i hvert fald eliterne, dvs. at de ved, at en tredje part vil gribe til sanktioner i tilfælde af bedragerisk eller anden opportunistisk adfærd fra en modparts side. For det andet, og i forlængelse af det første, at eliterne kan agere inden for organisationer med en vis permanens. Mulighederne for upersonlige markedstransaktioner styrkes, hvis eliterne kan gennemføre transaktioner, der ikke alene er knyttet til det enkelte individ, men f.eks. også kan være knyttet til en i princippet udødelig "juridisk person". Og for det tredje skal der være sikkerhed for politisk kontrol med militæret.

Er de tre betingelser for eliternes upersonlige markedstransaktioner opfyldt, er der gode muligheder for, at der sker en gradvis udvidelse i adgangen til at deltage i upersonlige markedstransaktioner. Eliterne kan støtte dette, hvis de får opfattelsen, at en udvidelse af en friere markedsøkonomi har en række positive effekter. Vigtigst formentlig at statens skattegrundlag vil kunne øges. Men hertil kommer, at regulering til fordel for en snæver gruppe undertiden viser sig at åbne muligheder for andre grupper, at åbning af repræsentative organisationer åbner for et pres fra andre grupper om også at være repræsenteret, og at konkurrencen med andre stater kan gøre det ønskeligt at åbne for adgang for nye grupper, f.eks. til militæret eller til driften af komplekse virksomheder.

North og hans medforfattere understreger, at sammenhængen mellem det økonomiske og politiske system er uklar. De konstaterer blot, at de mest velstående lande i dag alle er åbne med politiske og økonomiske systemer med betydelig konkurrence. De mener, at de to systemer med hensyn til graden af åbenhed skal være i en vis balance, men de tør ikke udtale sig om årsagsrelationerne, herunder om hvorvidt et af systemernes åbning typisk vil skulle ske først.

North og hans medforfattere udtrykker sig forsigtigt, men bag fortolkningsrammen ligger en særdeles nyttig betoning af, at økonomisk vækst ikke alene kan forstås i økonomiske termer, men må ses i et bredt samfundsmæssigt per-

spektiv og vil være påvirket af mentale strukturer og vor måde at opfatte omgivelserne på, som bl.a. viser sig i samfundets formelle og uformelle spilleregler. Han nærer en betydelig tiltro til demokratiet og de frie markeds kræfter, men skriver ikke staten ud af markedet. Forholdet mellem marked og stat er afgørende for graden af åbenhed og konkurrence i samfundet og dermed graden af markedsøkonomi, men også for beslutningerne om anvendelsen af samfundets produktionsressourcer eller – som det udtrykkes i dele af forskningslitteraturen – for et lands form for kapitalisme.

Markedsøkonomi – og arbejdsdeling

Markedstransaktioner har en historie, der strækker sig længere tilbage end kapitalismen. Det er samtidig klart, at kapitalismen forudsætter markedsøkonomi, og ofte bruges de to begreber synonymt. Det kapitalistiske samfundssystem er kendetegnet ved en effektiv beskyttelse af den private ejendomsret og ved, at private har ejerskab til og træffer beslutninger om anvendelsen af samfundets produktionsressourcer inden for rammerne af en markedsøkonomi. Dette i modsætning til en subsistensøkonomi uden større varebytte eller et socialistisk samfund med kollektivt eje af samfundets produktionsressourcer. I det socialistiske samfund træffer en lille politisk valgt elite beslutningerne om allokeringen af samfundets ressourcer i en form for planøkonomi.

Forestillingen om en markedsøkonomi som den mest effektive vej til velstand fik sit teoretisk-ideologiske fundament gennem den økonomiske liberalismes tanker i anden halvdel af 1700-tallet. Publiceringen af Adam Smiths bog *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* fra 1776 ses med rette som en milepæl i argumentationen for fordelene ved en markedsøkonomi med udstrakt arbejdsdeling. Bogen fulgte tendenser i tiden og indgik i Oplysningstidens kampe for større lighed og politisk frihed for det enkelte individ.

I England havde der i modsætning til Kontinentets enevældige stater udviklet sig en magtbalance mellem parlament og konge. Dette ændrede ikke ved tankegangen om, at statens indbyggere var et redskab til skabelsen af en militær og økonomisk stærk stat, og at staten havde en central rolle i reguleringen af erhvervslivet. Men det engelske system åbnede for formuleringen af magtfulde særinteresser og for, at disse interesser satte sig igennem i det engelske samfunds institutionelle udvikling til fremme af en indenlandsk markedsøkonomi med udstrakt arbejdsdeling – også inden fordelene herved havde fået deres idemæssige formulering med Adam Smiths bog *Wealth of Nations*. Det engelske system i forening med den tidlige omfattende markedsøkonomiske udvikling kan samtidig ses som forklaringen på, at Adam Smith fik et betydeligt gennemslag i Storbritannien, om end protektionisme fortsat var et væsentligt element i britisk udenrigsøkonomisk politik frem til midten af 1800-tallet.

Smith var uddannet filosof og må ses i den idehistoriske tradition, der fremhævede individet frem for staten. I England i begyndelsen af 1500-tallet skrev

Thomas More *Utopia* med inspiration fra Platons værk *Staten*. More argumenterede for et idealsamfund med social lighed og tolerance. Det var ideer, som vi også finder hos venen Erasmus af Rotterdam, og som vi genfinder i 1700-tallets Oplysningstid som reaktion mod de enevældige fyrsters stærke magtkoncentration og tilbøjelighed til at forfølge oppositionelle grupper. Voltaire, der bl.a. fremhævede de engelske borgeres frihedsrettigheder, argumenterede for betydningen af den frie diskussion, og Montesquieu for magtens tredeling mellem en udøvende, lovgivende og dømmende magt. Det var angreb på privilegiesamfund, enevælde og vilkårlig magtudøvelse.

Smith, der udgav et større moralfilosofisk værk allerede i 1750'erne, angreb i *Wealth of Nations* ligeledes det traditionelle samfunds magtstrukturer med tildelelse af privilegier og tæt statslig regulering af erhvervslivet og offentlig støtte, herunder til ikke-profitable virksomheder. Inspiration til sin kritik hentede han bl.a. hos de franske fysiokrater, der kritiserede den statslige støtte til handel og større fremstillingsvirksomheder med argumentet, at det kun var landbruget, der skabte ægte værditilvækst. Dette sidste synspunkt overtog Smith ikke, men hans liberalisme havde bund hos fysiokraterne, som han havde besøgt i Paris i 1760'erne.

Det var Adam Smith, der sammenfattede de foregående 200 års økonomiske politik under begrebet merkantilisme. Han var ude på at sælge et budskab, som måske ikke var så nyt, som han gjorde det til, men som han mente at fremme ved at karikere den hidtidige økonomiske politik, herunder ved at tillægge enevælden forhold, som ret beset havde rødder i tiden før enevælden. Det er rigtigt, at der i de sidste 200 år i de fleste europæiske lande var ført en særdeles aktiv statslig understøttelsespolitik af forskellige erhvervsinitiativer. Protektionisme over for udenlandske konkurrenter var et af de centrale midler i den fulgte erhvervspolitik, men det betød ikke, at merkantilisterne principielt var imod konkurrence. Adam Smith var ikke fair i sin kritik af enevælden og dens økonomiske politik, men samtidig er det også klart, at han blev eksponent for et afgørende opgør med fremherskende tankegange.

Adam Smith argumenterede imod merkantilisternes tro på, at selvforsyning var til fordel for det enkelte land. Tværtimod ville der være gevinst til begge lande, hvis de henholdsvis eksporterede og importerede de varer, som de kunne producere henholdsvis billigst og dyrest. Det traditionelle syn på handel som et nulsumsspil blev med Adam Smiths analyse vendt til et plussumsspil, hvor begge parter ville opnå fordele. Argumentationen var i forlængelse af Adam Smiths betoning af fordelene ved arbejdsdeling. Det gjaldt mellem lande, mellem regioner og i den enkelte virksomhed. Adam Smith kunne ikke forudse de store produktivitetstigninger, som ny teknologi siden medførte, men han påpegede maskiners betydning i sit berømte eksempel med, at en opdeling af arbejdsprocessen ved fremstilling af knappenåle ville mangedoble produktiviteten. Opdelingen af arbejdsprocessen ville ifølge

Økonomen Adam Smith (1723-90) var en fremragende formidler, der med publiceringen af *The Wealth of Nations* i 1776, allerede oversat til dansk i 1779-80, har fået varig betydning som italesætter af fordelene ved en fri markedsøkonomi, hvor borgerne med baggrund i arbejdsdeling handler indbyrdes i forfølgelse af deres egeninteresse, samtidig med at de reguleres af konkurrencens usynlige hånd. I Adam Smiths økonomiske liberalisme var staten fortsat vigtig som varetager af en række samfundsopgaver, som markedet ikke ville sikre, ligesom det for Adam Smith var en selvfølge, at borgerne i en velfungerende markedsøkonomi var reguleret af en række etiske fordringer. Adam Smith blev professor i moralfilosofi ved Glasgow University i 1751.

Smith gøre arbejderen dygtigere til den enkelte delproces, arbejderen ville spare tid ved ikke at skulle veksle mellem forskellige processer, og den ville endelig muliggøre en mere udbredt brug af maskiner, da de enkelte arbejdsprocesser blev mere simple.

Princippet om arbejdsdeling og fordelene herved var en ny erkendelse, der fik landenes magthavere til i stigende grad at følge en handels- og erhvervs politik, der fremmede markedsøkonomien, ligesom det påvirkede synet på organiseringen af arbejdet på den enkelte virksomhed. En vigtig videreudvikling af Adam Smiths syn på absolutte handelsfordele kom i 1817, da englænderen David Ricardo med et simpelt eksempel med fremstilling af vin og klæde i Portugal og England viste, at begge lande kunne opnå gevinst ved samhandel, også selv om Portugal var mere effektiv til produktion af både klæde og vin. Under den for Ricardo rimelige antagelse, at produktionsfaktorerne kapital og arbejdskraft ikke ville flytte over grænserne, viste øjebliksbilledet, at landene kunne opnå en gevinst ved at lade England producere det produkt, nemlig klæde, landet var mindst dårlig til og lade Portugal anvende alle sine produk-